

אלה תולדות גן עדן

סיפור גן עדן, המגולל בקובץ המאמרים "גן בעדן מקדם", הוא מסע מרתק בעולם טקסטואלי, שבו עוברים מוטיבים מתרבות לתרבות ומספרות לספרות ומותאמים לסביבה התרבותית החדשה

06:15 | 25.09.2012 | [יעקב שביט](#)

גן בעדן מקדם: מסורות גן עדן בישראל ובעמים, עורכת רחל אליאור,
סכוליון - מרכז למחקר רב תחומי במדעי היהדות / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, הוצאת ספרים ע"ש י"ל
מאנגס, האוניברסיטה העברית, 434 עמודים

באחד מסיפורי הבדיה שלו מספר רבה בר בר חנה (בבא בתרא עג-עד, ע"ב) שראה במדבר אווזים ענקיים המיועדים לסעודתם של צדיקים בגן עדן לעתיד לבוא. דומה שהסיפור מהתל בתיאור גן עדן של מעלה (גן עדן העליון) כמקום שבו צדיקים יסעדו את לבם בבשר שור הבר והלווייתן, אחרי שיהרגו זה את זה בקרב, וישתו מיין מיוחד, שנשמר לשם כך משעת בריאת העולם (במדבר רבה יג, ב). מותר לשער שהתיאורים של גן העדן השמימי נתפשו בעיני קוראיהם בימי הביניים כלא יותר מ"סיפורי נפלאות", והם ידעו להבחין בין גן עדן הזה וגן עדן של מטה (גן העדן התחתון). בצדו היו מסורות אגדתיות אחרות, שהציעו דגם קונקרטי מפורט, ואף מפתה יותר של ארץ שפע, "ארץ חלב ודבש", שזכו לפיתוח סאטירי ו"חתרני" בספרות על אודות הארץ המיתולוגית Cockaogne, או Schlaraffenland.

@טקסט: האסופה "גן בעדן מקדם" היא מקבץ ראשון מסוגו בעברית של 22 מחקרים, העוסקים בהיבטים שונים של מיתוס גן עדן לענפיו, בעיקר במסורת היהודית, ובשלל המשמעויות של הארכיטיפים, המיתוסים, הסמלים הכלולים בו, או נגזרים ממנו. המאמרים כוללים דיונים טקסטואליים ומבררים ומפרשים את מקורם ואת משמעותם של מוטיבים שונים, שהם חלק מסיפור המסגרת. אי אפשר, כמובן, לדון בכל אחד מן המאמרים בנפרד. אך בכללותם הם מלמדים כי סיפור גן עדן המקראי והתמות הכלולות בו, דווקא משום שהוא מסופר בתמציתיות ויש בו פרימות וסתירות, היה גן עדן לפריחת הדמיון היצירתי. המקרא (בראשית ב) לא מתאר את דמות הגן שה' נטע "בעדן מקדם", ומסתפק באמירה שצמח בו "כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל". גם לא ברור אם בגן נמצא גם חלק מהבהמות, עוף השמים וחיית השדה, או שכל אלה רק נקראו לגן כדי שהאדם ייתן להם שמות, ואחר כך כולם, לבד מהנחש, עזבו אותו התפזרו להם. בכל מקרה, זה גן עלי אדמות, שתחומו מוגדר. ואולם, לאחר שהאדם סולק ממנו אין לו חשיבות, והמקרא לא מספר אם המשיך להתקיים אחרי שאדם וחווה גורשו ממנו, ומה עלה בגורלו בעת המבול.

לשאלה הזאת נדרשו בעלי האגדה כשביקשו להסביר מנין הביאה היונה את עלה הזית לנח בתיבה. לפי גירסה אחת הביאה אותו מארץ-ישראל, שלא כוסתה במי במבול, ולפי גירסה אחרת - מגן עדן ("רב ביבי אמר: נפתחו לה שערי גן עדן והביאה אותו". בראשית רבה, נח, יא). לפי הרמב"ן, המים לא

נכנסו לגן, כי "אולי היו שערי סגורים שלא יכנסו שם המים וכאשר קלו המים נפתחו" ("פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן", בראשית ח נח). "צאינה וראינה" מן המאה ה-16 חוזר על ההסבר הזה של הרמב"ן: "דלת הגן עדן היתה סגורה משך כל זמן המבול, כדי שמי המבול לא יכנס לגן עדן וכמו שהתחיל המים לרדת ולהיות פוחת והולך, נפתחו אז דלתי הגן עדן, והיונה עפה לשם ולקחה את העלה". להלכה, אם היו בעלי חיים בגן, הם היו מוגנים מן המבול, אבל מתברר שלא היו, והאילנות הם שנותרו כשהיו אחרי שמי המבול שככו (אפשר, כמובן, לתהות למה צריכה היתה היונה את העלה דווקא מעץ זית שגדל בגן בעדן).

במעט הפעמים שנזכר בכתובים אחרונים במקרא, הגן הוא דימוי לממלכה עשירה בכל טוב הארץ. כך מתאר הנביא יחזקאל את מלך צור "בעדן גן-אלוהים היית" (יחזקאל כח, יג), ואת מלך מצרים כמי שמולך על ארץ מופלאה, שבה "כל עץ בגן-אלוהים לא דמה אליו ביופיו. יפה עשיתיו ברוב דליותיו ויקנאוהו כל עצי-עדן אשר בגן האלוהים" (שם לא, ח-ט). הוא גם משל למה שתהפוך ארץ-ישראל לאחר הגאולה: "והארץ הנשמה תעבד, תחת אשר היתה שממה, לעיני כל עובר. ואמרו: הארץ הלזו הנשמה היתה כגן עדן" (שם לו, לד).

בחיבורים בתר-מקראיים הגן ממשיך להיתפש כמקום קונקרטי, אך נסתר, וגם הרמב"ם כותב כך ואומר, שיש בו "דשן ושמן, מבחר הארץ. יש בו נהרות רבים ואילנות נושאי פירות, יגלה אותו השם יתברך לבני אדם לעתיד לבוא ויורה אותו הדרך להלך אליו ויתענגו בו ואפשר שימצאו בו צמחים מופלאים עד מאד מועילים תועלת רבה" (הרמב"ם, פירוש המשניות, סנהדרין, י). זה תיאור דל מאוד של הגן הקמאי, וכדי לחזק את המעמד של גן עדן של מטה (גן עדן התחתון) כמטאפורה להווייה ארצית לא היה די בגן של אילנות ועצי פרי, אלא צריך היה להרחיב את התיאור. כך אכן עשתה האמנות המערבית, שאיכלסה בו חיות מכל מין. במסורות הספרותיות והאמנויות נהפך גן עדן לארכיטיפ, או למוטיב אגדתי, המבטא תשוקה ל"עולם אחר" ולא מושג.

זיהוי מקומו הגיאוגרפי של "גן עדן מקדם" העסיק מסורות שונות בשלהי העת העתיקה, ומקומו הנסתר, אי-שם "מעבר לאופק", בדרך כלל ב"מזרח", הצית את הדמיון, פיתה נוסעים, והוא נזכר ב"סיפורי פלאות" ומצוין במפות העולם הדמיוניות שצוירו בימי הביניים, וגם לאחר מכן. בהקשר הזה מוזכרת האגדה על מסעו של אלכסנדר הגדול לגן עדן, שנתחברה כנראה במאה ה-12, אך היתה ידועה הרבה קודם לכן, ומקורה יהודי. לפיה, במסעו לכיבוש הודו הגיע אלכסנדר מוקדון למישור שעליו שער, ומנחם היהודי, "ראש סופרי המלך", קרא ופירש באוזניו את הכתוב על השער: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו". ואלכסנדר אמר: "בבירור זה גן עדן", ונענה בקול מעבר לחומה: "זה שער גן עדן, וערל אשר לא ימול לא יבוא הנה". לכן, "ויהי בלילה ההוא וימל אלכסנדר את בשר עורלתו" ("ספר אלכסנדר מוקדון", לד). סיפורי מסע וסיור בגן העדן היו בימי הביניים סוגה פופולרית של סיפורי עם וחזיונות מיסטיים, שראשיתם בספרות האפוקריפית ושיאם בקומדיה האלוהית של דנטה.

מחבר (או מחברי) סיפור גן עדן המקראי לא הכירו, מן הסתם, את המסורות המצריות בנות אלפי השנים על החיים שלאחר המוות, שהיו חלק מרכזי בתמונת העולם של המצרים. מסורות שונות לדורותיהם ולענפיהן תיארו את דרכה של הנשמה - לא רק של מלכים, אלא גם של פשוטי עם - כשהיא נפרדת מן הגוף החנוט בקברו (ואולי מכאן הגיע מוטיב החניטה ל"ספר אדם וחווה" האפוקריפי, שלפיו גופת אדם ובנו הבל נחנטו, כדי שבאחרית הימים יקים אותם האלוהים מקברם

בקצה גן עדן; שם, מ-מג) ומגיעה אל משכנה הנצחי, בדרך כלל ברקיע, שתואר בצלמו ובדמותו של עמק הנילוס הפורה והירוק. זה מקום שיש בו תעלות מים וביצות גומא, ובני האדם אינם צריכים לעמול בו, כי את העבודה בשדות עושה יצור מאגי בשם שבת'ס.

אולי כדי להבדיל בין הנוף המצרי של העולם שלאחר המוות (שהעניק כנראה השראה ל"שדות אליסיון" היווניים, ובוודאי לשמם), של העולם שאחרי המוות המצרי ובין גן עדן של ספר בראשית, כותב פילון האלכסנדרוני, כי הגן שניטע בידי האלוהים "שונה לחלוטין מן הגנים אצלנו", שהם גנים שנועדו לענג, או לשמש מאכל לחיות השדה. "בגן ההוא האלוהי היו כל הצמחים בעלי נפש חיה ובעלי תבונה, נושאים כפרי את המידות הטובות" ("על בריאת העולם לפי משה", עמ' 153, תירגמה סוזן דניאל-נטף).

תרבויות המזרח הקרוב הקדום הכירו אפוא את רעיון גן עדן של מטה וגן עדן של מעלה כאחת. סיפור הבריאה השומרי הקדום "אנכי ונינח'ורסג" מתרחש בגן עדן של מטה קודם לבריאת האדם, והגן הוא עיר, דילמון שמה, שהאל נתן לבת זוגו. בארץ דילמון ה"טהורה והבתולה" אין טורפים ונטרפים, מחלות או זיקנה; ואולם, בת זוגו של האל אנכי, נינסיכילה מתלוננת שבלי מים מתוקים אין לעיר ערך, ולכן מביא אנכי מים מתוקים, שהופכים את העיר ל"ממגורה לחוף נמל", לעיר מסחר גדולה.

סיפור גן עדן המקראי שונה באופן מהותי מהסיפור הזה וגם מיתר סיפורי גן עדן המסופוטמיים, שמהם שאב כמה מוטיבים. גם אין דמיון בין הסיפור המקראי ובין "תור הזהב" ו"הארצות המאושרות" במסורת היוונית. שדות אליסיון, למשל, הם מקום שבו חיים בני אדם חיים "קלים מאוד ומפכים בנעימים, / סופות שלג שם אין, / ואין סתיו קר ואין מטר" (אודיסיאה, ד: 545 546; תירגם שאול טשרניחובסקי).

בסיפור גן עדן הקונקרטי של מטה אפשר לראות ביטוי לניסיון להבין את מהות המעבר מן "המצב הטבעי" אל ה"תרבות", כמו גם את המחיר ששילם האדם על המעבר הזה. אב הכנסייה אוגוסטינוס, לדוגמה, ראה בגן עדן של מטה את המקום שבו התרחש המעבר של האדם ממקום של "אושר עילאי", של חיים בבריאות גוף מלאה ובשלוות הנפש, לעולם של חטא ומוות ("עיר האלוהים", XIV.10 26). אחרי גירוש אדם וחווה לא מתרחש דבר בגן עדן של מטה. הוא נותר רק כ"זיכרון" וה"היסטוריה" - גם זו של חטא ומוות - קיימת ומתרחשת מחוצה לו. אילו לא התפתה האדם לנחש ולא גורש מהגן והוא וצאצאיו היו נשארים בו - לא היתה למין האנושי היסטוריה. הגן הוחזר אל ההיסטוריה בספרות האפוקריפית ("החיצונית"). לשם כך צריך היה להעתיק אותו ממקומו, להעלותו לשמים, ולהפוך אותו לגן עדן של מעלה, שאליו מגיעים רק אחרי המוות, אך לבקר בו בחיזיון. בספרות היהודית האזוטרתית של התקופה ההלניסטית, שנתחברה מהמאה השלישית לפני הספירה ואילך, גן עדן היה לחלק מן המבנה והמערך הדמיוני של היקום. אמנם בה נזכר גן עדן של מטה, אבל החידוש הגדול, לעניינו לפחות, שחוג מחבריה האלמונים הביא לעולם, אינו התיאור המדעי של מבנה הקוסמוס ושל הכוחות הפועלים בו ("חוקות השמים"), אלא בכך שהוא העתיק את גן עדן לרקיע, הפך אותו מארצי לשמימי, וגם למקום משכנם הנצחי של הצדיקים הבחירים. במלים אחרות, שלא כמו במסורת המצרית, גן עדן של האסכטולוגיה שמור לבחירים, המקבלים גמול על צדיקותם.

בספרות הזאת זכה גן עדן להמחשה מפורטת מפי "חכם", שהגיע אליו ב"מסע חזיוני", אשר הוביל אותו לטבור הארץ, לארבע הרוחות, ובעיקר י לעולם שמעבר. ב"ספר חנוך הראשון" (לב) מראה המלאך רפאל לחנוך את הגן של מטה ואת עץ הדעת שממנו אכלו אדם וחווה, הנמצא בצפון, וב"ספר חנוך השני" (ה: א-ט) הוא רואה בגן של מעלה, הנמצא ברקיע השלישי, "בין החלוף והאי-חלוף (בין העולם של מטה לעולם של מעלה), 'שני מעיינות יוצאים האחד שוטף דבש וחלב ו(השני) שמן ויין... וכל

המקום מבורך. ושלוש מאות מלאכים מאירים מאוד והם שומרים לגן ובקול בלי הפוגות ובשירה יפה עובדים הם לה' כל הימים'.

זה מקום ש"הוכן לצדיקים אשר נשאו כל הפגעים בחייהם מן המרעים לנפשותם סרו ומן השקר את עיניהם הס בו ויעשו משפט צדק" (תירגם אברהם כהנא). גם כאן מדובר ביצירה מקורית, שהדמות ששיוותה לגן עדן של מעלה היתה יכולה לבוא לעולם רק כפועל יוצא מקבלת הרעיון של חיים לאחר המוות, מצד אחד, ושל רעיון הגאולה האישית, השמורה לצדיקים, מצד אחר, כמו גם מתמונת האל המוקף צבא מלאכים. על כך שהרעיון הזה הפך לאמונה רווחת למדים, בין היתר, מהבטחת ישוע אחד מן הפושעים שנצלבו אתו: "אמן. היום תהיה אתה אתי בגן עדן" (לוקס כג, 43). גם הקוראן יודע לספר כי בגן עדן יש נהרות של מים צלולים ו"נהרות של חלב אשר לעולם לא יחמיץ, ונהרות של יין ערב לחך השותים, ונהרות של דבש טהור. ומזמן להם כל פרי למינו, ומחילה מריבונם" (סורה 47; תירגם אורי רובין). צריך אפוא לבדל בין רעיון תחיית המתים ורעיון גן עדן של מעלה; בזה האחרון גן עדן אינו מושב זמני, עד תחיית המתים, ולכן צריך היה לתת לחיים נצחיים של לאחר המוות קונקרטיזציה.

דיוקן כזה של גן עדן שמימי כזה מופיע גם במדרשי האגדה של חז"ל ובמדרשי אגדה מאוחרים. כך, לדוגמה, ב"ילקוט שמעוני לרבי שמעון הדרשן", בן המאה ה-13, משובץ "ספר גן עדן", המיוחס לאמורא ר' יהושע בן לוי, שלפיו: "ויש בגן עדן פ' רבוא אילנות בכל זויותיו. הקטן שבהן משובי מכל עצי בשמים. בכל זוית יש בו ס' רבוא של מלאי השרת מזמרים בקול נעים, ועץ החיים באמצע, ונופו מכסה כל גן עדן ויש בו ת"ק טעמים" ("ילקוט שמעוני", בראשית ב רמז כ).

לא פליאה היא, כמדומה, שר' אליעזר אינו יכול שלא להקשות "שומע אני שברא הק' בגן עדן כל עץ מאכל וכל מיני מגדים אבל לא שמענו שברא לו חופות של זהב ואבנים טובות ומרגליות". ואולם, הוא אינו תמה איך נהפך הגן מראשית הבריאה לגן הקיים מעבר למקום ולזמן; לגן שישבו בו חכמים מתחת חופה של (אבני) כוכבים ושל חמה ולבנה וביארו את התורה, או לתמוה מנין הגיעו אליו, למשל, שבעה בתים של צדיקים. מול ציור ההנאות החומריות וחיי הבטלה של דרי גן עדן מציג הבבלי תמונה של עולם הבא, ש"אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא פרייה ורבייה ולא משא ומתן של קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה" (בבלי, ברכות יז ע"א), ומדרש האגדה מימי הביניים מתאר חכמים (ולא צדיקים) היושבים ומבארים את התורה. זה גם אינו גן עדן הפתוח לכל ההולכים לעולמם, אלא רק לנבחרים: לצדיקים, להרוגי מלכות, ולבסוף ל"חברת לומדי תורה". במסורת היהודית, "חיי גן עדן" הם "גאולה" אישית, אבל היא מתממשת בחברותא; אין בו, כמובן, לא יהודים, ובדרך כלל לא נזכרות נשים, שהרי חווה הפכה את האדמה לארורה בעבור צאצאי אדם. אל גן עדן של מעלה באים צאצאיהם של אבות המין האנושי, אלה שגורשו ממנו בשל חטאם; והם באים אליו משום שאבותיהם התפתו לנחש, אכלו מעץ הדעת, ולמדו להבחין בין טוב ורע. כן, גן עדן של מעלה, המקום שבו אדם מקבל גמול על מעשיו בעולם הזה, אינו מקום שבו האדם יחזור למצבו בזמן הקמאי של היעדר תודעה ומודעות. אדרבא, יסודות חשובים של התרבות, כמו לימוד תורה, מתקיימים בו. יש להבחין בין הנסיבות והמהלכים שהפכו מיתולוגיה לאסכטולוגיה, לבין התמורות בתיאור גן עדן ומוטיבים שונים המרכיבים את הסיפור. התמורות משקפות שינויים, לפעמים מהפכים, בתמונת העולם של מגזרים שונים בחברה היהודית, ואת התמורות באידיאל של החברה הארצית ושל מערכת הערכים והסמלים שלה (לעניין זה ראו גם: מיכה פרי, "מסורת ושינוי:

מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים", 2010). לפיכך, תולדות סיפור גן עדן הוא מסע מרתק בעולם הטקסטואלי שבו עוברים מוטיבים מתרבות לתרבות ומספרות לספרות ומותאמים לסביבה התרבותית החדשה. ואולם, מותר לשאול אם היה מרכיב חשוב בתמונת העולם של המאמין, או שנתפשו כשעשוע ספרותי, ואף הפך לקלישאה נפוצה דומה כי מקומם החשוב של סיפורי גן עדן בהיסטוריה האנושית נקבע לא על ידי תוצרי הדמיון היצירתי, אלא על ידי השפעתם על ההתנהגות של בני האדם, שכן גן עדן אינו רק מיתוס, או אגדה, המיועדים להביא נחמה, ואינם רק מסע אל סודות הבריאה והנפש, אלא הם גם אמונה בעלת עוצמה מיתית, המעוררת קבוצות ויחידים למעשים, שבגינם הם ראויים לגיהנום.

שלא כמו אסופות המאמרים על נושא כלשהו "בישראל ובעמים", הרואות אור בהוצאת מרכז שזר, כאן לפנינו ספר שהוא פרי של קבוצת מחקר רב-תחומית שפעלה במסגרת "סכוליון", מסגרת לימוד הראויה לכל שבח, המכנסת תחת קורת גג אחת חוקרים מתחומים שונים; מסגרת שהניבה עד עתה שלוש אסופות ראויות לכול שבח. 22 המאמרים לא מביאים, כמובן, את הסיפור המלא, בוודאי שלא את מקומו של גן העדן "בעמים", אך גם לא בתרבות היהודית. ואולם חסרונו של פרק מבוא, הסוקר את מיתוס גן עדן בעמים מתמלא כאן בעיונים מאירי עיניים במגוון גדול של רבדים והיבטים.
